

Варіативність розв'язок одномотивних баладних творів Т. Шевченка «Із-за гаю сонце сходить» і «Якби тобі довелося»

Оксана Єременко,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка

У статті здійснено спробу розглянути проблему варіативності розв'язок баладних творів Т. Шевченка, написаних за фольклорним мотивом – зведення паном красуні-селянки. Закцентовано на поетиці, специфіці образотворення, підкреслено соціально-розвінчувальну тенденцію баладних творів.

Ключові слова: народна балада, споріднені з баладами твори, твори з баладними мотивами та інтонаціями, реалізм, часопростір.

Жанр балади, зродившись у надрах усної народної творчості, пройшов тривалий і складний шлях еволюції, пережив періоди злетів і падінь. Балада була емблематичним жанром доби романтизму, своєрідною «формою часу», що задовольняла найвибагливіші запити читачів, а в добу реалізму, відійшовши на другий план, не вийшла з літературного обігу.

Загальні методологічні засади для дослідження історії жанру містяться у працях С. Єфремова, М. Зерова, Д. Наливайка. Важливою віхою в розгляді балади стали праці М. Коцюбинської «Специфіка балади українських романтиків» та «Поетика Шевченка і український романтизм». У монографії О. Дея «Українська народна балада» проаналізовано баладний фонд фольклору, подано його загальну характеристику, простежено еволюцію традиційних сюжетів, здійснено вдалу спробу каталогізації балад. Важливою працею теоретико-узагальнюючого характеру стала монографія Г. Нудьги «Українська балада». Здійснивши велику дослідницьку роботу, залучивши широкий історико-літературний фактаж, з'ясувавши специфічні ознаки жанру, автор подав історію балади, поклавши в її основу хронологічний принцип, що обумовив послідовність викладу матеріалу: спочатку розглянуто первістки жанру та романтичну баладу, потім виокремлено баладотворчість Т. Шевченка, у наступних розділах простежено історію жанру в доробку поетів другої половини XIX – початку XX ст., а в заключному – проаналізовано баладу XX сторіччя.

Нові перспективи комплексного дослідження своєрідності балад Т. Шевченка, аналізу тенденцій і закономірностей еволюції через типологічні зіставлення відкрили синтезуючі праці О. Єременко «Українська балада XIX століття (еволюція жанру)» та В. Кравченко «Балади в контексті творчості Тараса Шевченка». Епізодично дослідники – М. Бондар, П. Волинський, Н. Калиниченко, М. Нечитайлюк, В. Поважна, Ф. Погребенник, А. Погрібний – торкалися проблем жанру в доробку окремих письменників.

Мета цієї статті – шляхом зіставлення виявити ідейно-художню різноманітність ліро-епічного втілення мотиву зведення паном дівчини і розглянути варіанти розв'язок баладних творів Т. Шевченка «Із-за гаю сонце сходить» і «Якби тобі довелося».

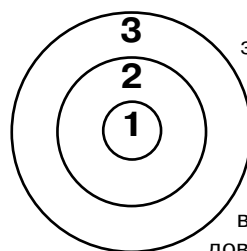
Балада – це суміжна змістоформа, утворена на помежів'ях лірики, епосу та драми, що характеризу-

ється такими стійкими ознаками як сюжетність, фабульність, наявність елементів фантастики, фатальним збігом обставин та лаконічністю викладу.

Балада еволюціонувала в напрямі зближення з іншими жанрами, що зумовлювалося багатоманітними чинниками, зокрема контамінацією тем, різноплановістю ідейного змісту й авторського задуму, емоційною напругою та своєрідною внутрішньою єдністю елементів – епічного, драматичного та ліричного. У творчій практиці поетів XIX століття часто з'являлися перехідні зразки, дещо віддалені від баладного осердя, тобто споріднені з баладами твори, як, наприклад, «Із-за гаю сонце сходить» Т. Шевченка.

Найчастіше балада зближувалася з ліро-епічною поемою. Інколи вони так «схрещувалися», що один і той же твір літературознавці називали то поемою, то баладою, як-от «Гамалію» Т. Шевченка чи «Варязьку баладу» Є. Маланюка. Вся увага в баладах зосереджена на кульмінаційних етапах сюжетної канви, щоб із більшою емоційністю та драматизмом подати кульмінаційний вибух, саме тому в баладах здебільшого відсутні експозиція, додаткові лінії тощо. У поемі ж розвиток дії проходить уповільнено, виклад подається послідовно – від початку, через перипетії до кульмінації і розв'язки. Різняться поема й характером сюжету, в якому відсутня фантастика й незвичайність; крім того, поема більша від балади за обсягом. У цьому руслі розглянемо соціально-побутову поему з баладними мотивами та інтонаціями «Якби тобі довелося» Т. Шевченка.

Якщо схематично зобразити жанрові модифікації баладних творів у вигляді трьох концентричних кіл, то отримаємо таку модель (Рис. 1):

1 – найменше з кіл символізує власне типову або класичну баладу;

2 – споріднені з баладами твори («Із-за гаю сонце сходить» Т. Шевченка);

3 – твори з баладними мотивами та інтонаціями («Якби тобі довелося» Т. Шевченка).

У спорідненому з баладами творі «Із-за гаю сонце сходить», написаному в другій половині 1848 р. на

Косаралі, коли всепоглинаюча ностальгія оживляла трепетно-гнівні спогади про Україну, поет-засланець продовжує розробляти мотив зведення паном дівчини, надаючи йому виразного антикріпосницького спрямування. Автор деталізує експозиційну частину, маркуючи український простір – «гай» і час – від сходу до заходу сонця. У початкових рядках – «Із-за гаю сонце сходить / За гай і заходить» [6, т. II, с. 139] – за допомогою анафори й епіфоричних дієслів-антонімів сконденсовано час, підкреслено швидкоплинність людського щастя і життя.

Шевченкові образи пов'язані з українським часопростором: закоханий козак виглядає дівчину-красуню «із темного гаю» [6, т. II, с. 139]. Поет «живописує словом» [за Г. Клочоком], рядки тексту – то своєрідні кадри-малюнки, що постійно змінюються. Першій частині твору (1—9 рядки) характерні сповільнена ритмомелодика очікування; сумовито-тривожна настроєвість, що поступово наростає, підсилюється семикратним повторенням однокореневих дієслів («сходить», «заходить», «ходить», «не виходить»); інверсований епітет («козак смутний») та ретардація створюють потужний психологічний ефект, сугеруючи драматичне враження.

Автор відтворює психічний стан юнака, думки якого напружено пульсують, шукаючи відповіді на запитання, що терзає душу: чому «не виходить чорнобрива»? [6, т. II, с. 139]. Драматичний поворот подій готує рядок, що вносить дисонанс у романтичне звучання твору: «Не виходить зрадлива» [6, т. II, 139]. Нестягнена форма субстантивованого прикметника й стилістична фігура – апосіопеза – підкреслюють неможливість глибшого відтворення відчаю й горя героя. Різкий поворот дії розвіює будь-які здогадки-припущення козака:

*А з гаю та з лісу
З собаками та псарями
Їде пан гульвіса* [6, т. II, 139].

Асоціативно зринають у пам'яті сповнені сарказму рядки з «Кавказу»:

*... Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!* [6, т. I, с. 344], –

адже «добірне товариство» розбещеного поміщика – то злі собаки й посіпаки-псарі, що втратили людську подобу.

Поява у творі всевладного вершителя людських доль вказує на соціальну основу життєвої трагедії закоханих. Поет не подає кульмінаційної сцени насильства, акцентуючи на морально-етичних проблемах.

Прискорений темпоритм, інтонаційний лад, виняткова емоційна напруга характеризують другу частину (10—20 рядки) спорідненого з баладами твору. Щільна інформативність тексту досягається за допомогою градаційно вибудованого синонімічного ряду дієслів, що сприяє економності фрази, стислості думки, динамічності цілком зримих малюнків:

*Цькують його собаками,
Крутять назад руки
І завдають козакові
Смертельної муки* [6, т. II, 139].

Художньо моделюючи життєву ситуацію, Т. Шевченко завершив твір правдоподібною розв'язкою: пан замикає козака в льох, а «дівчину покриткою по світу пускає» [6, т. II, с. 139]. Достовірна кінцівка відбиває увесь трагізм реального становища селян-крі-

паків, поет «виявляє рішучість і правоту, коли вказує, що причини трагедії цих героїв зумовлені соціальним життям, в основі якого лежить несправедливість і насильство» [4, с. 138].

У кріпосницькій дійсності наруга над простою людиною, її почуттями з боку панів була явищем буденним, а розправа над тим, хто виявляв найменший спротив, неминучою. Так, Б. Познанський, у 1885 р., оприлюднивши запис балади про Бондарівну, здійснений у с. Дударі на Черкащині, проаналізував його у статті «Две старые украинские песни и по поводу их», де окреслив «постать нестримного у своїх пристрастях та забіганках старости Каньовського, тобто магната Потоцького» [1, с. 186]. Як стверджував автор статті, цей свавільний розпусник, «приїхавши в якесь село, ...зараз же влаштував із збереженням всієї обрядовості «весілля». Намічену дівчину вінчали з ним (попи це робили під загрозою пістоля), влаштувалася всезагальна п'янка, і молодих чинно, як і слід, клали спати, причому молодий пан староста був звичайно п'яний. Вранці на другий день молодожон жалівся своїм прибічникам на незручність бути жонатим, вимагав розлучення і це розлучення влаштувалось дуже просто: клевети схоплювали молоду в мішок і топили в найближчій річці» [цит. за: 1, с. 186].

У спорідненому з баладами творі «Із-за гаю сонце сходить» зло, як і в тогочасному кріпосницькому суспільстві, торжествує, але читацьке співчуття й симпатія, безсумнівно, на боці знедолених, тобто гуманна позиція, народна мораль встановлюється від протилежного – аморальної поведінки пана. Однак така розв'язка, вочевидь, не вдовольняла поета-вигнанця, тому невдовзі після його написання, у першій половині 1849 р. у Раїмі, він створив соціально-побутову поему з баладними мотивами та інтонаціями «Якби тобі довелось», що стала органічним продовженням/варіантом означеної теми.

Гармонійна, добре продумана композиція твору складається зі вступу і двох сюжетних малюнків, що взаємодоповнюються. Авторська позиція оприямлена вже в полемічному вступі, побудованому у формі діалогу-суперечки поета і «пана-брата», котрий легковажно, з певною долею іронії зауважив:

*Поки пани в селах,
Будуть собі тинятися
Покритки веселі
По шиночках з москалями»* [6, т. II, с. 188].

Щоб спростувати його слова, автор розповів історію-бувальщину, бо не раз чув про випадки панського насилля, перебуваючи в Україні, на засланні зустрічався з месниками за людські кривди, а потім перебирав у пам'яті ті спомини, перебуваючи в Раїмі, на Косаралі, в Новопетровському укріпленні.

Тема зневаженої дівчини не відпускала поетову душу, в якій генетично оживала народно-історична пам'ять, а страждання жінки усимволізовувались до страждань України, про що свідчать соціально-побутові поеми з баладними мотивами та інтонаціями, у яких варіюється мотив збездіщення паном дівчини: «Петрусь», «Марина» («Неначе цвяшок в серце вбитий»), «Княжна», «Варнак».

Твір «Якби тобі довелось» починається з опису буденного літнього дня, коли «Дівчата на луці гребли, / А парубки копиці клали» [6, т. II, с. 188]. Спекотного дня немилосердно пече сонце, тому дівчата, аби втолити спрагу та хоч трохи відпочити, вчашали до криниці: «Найкращая з всього села / Давненько вже у яр пішла» [6, т. II, с. 188]. Однак «лукавий лановий», при-

ставлений пильно стежити за роботою кріпаків, не шукає красуні, бо, очевидно, щось знає. Автор, вдаючись до художнього прийому отваринення, дає йому влучну характеристику: «Стара собака, та ще й бита» [6, т. II, с. 189]. На відчайдушний крик збіглися хлопці й побачили, що творить панич-«недоліток»... Самопозиціонування автора, його співчуття скривдженої употужненої анафорою: «Сердешну дівчину мордує, / Сердешна дівчина кричить» [6, т. II, с. 189].

Здавалося б, що хлопці, котрі збіглися на дівочий крик-благання, повинні оборонити її, однак вони не вдаються до рішучих дій, бо в стані помертвіння/оціпеніння «боятися пана».

Поет показує згубний вплив аморального суспільства на людей, котрі мовчазно співчувають дівочій біді, але не вдаються до захисту. Про них, упосліджених, слабкодушних і зневірених, Т. Шевченко писав не раз: «Неначе люди подуріли, / Німі на панщину ідуть / І діточок своїх ведуть!» [6, т. II, с. 207] або «Псарі з псарятами царять, / А ми...хортів годуємо та плачем» [6, т. II, с. 367]. Поета непокоїло, що люди, зачерствілі від безправ'я і злиднів, стають байдужими до суспільного зла й несправедливості. Він прагне створити гідного наслідування героя, а для цього поглиблює у творі активне, героїчне начало, пробуджує соціальну й національну самосвідомість народу.

Герої твору «Якби тобі довелося» поставлені в ситуацію вибору, коли на межі життя і смерті їм доводиться вибирати між правом на животіння і самопожертвою. Лише один із натовпу – «щонаймолодший» – за порухом палкого серця, «просадив» пана-«поганця» вилами, «мов ту жабу». Перший сюжетний малюнок вивершує правдива розв'язка: незабаром сміливця «в тюрму захвасували» [6, т. II, с. 139].

Дія наступної сюжетної картини відбувається на верстовому шляху, де під корчмою спочивають «в путах арестанти». Тут зупиняється і весільний почет, із якого виходить молода й частує сторожу та невольників, серед яких впізнає свого «месника безталанного». Читача насторожує її байдужість до рятівника, адже дівчина «Не почастивала / Свого месника святого / І не привітала» [6, т. II, с. 190]. Автор, поглиблюючи психологізм, ускладнює образ героїні. Він послуговується принципом поетичної асоціації ідей (за І. Франком), поязяк «навмисне завдає трудності нашій уяві, щоби розбурхати її, викликати в душі те саме занепокоєння, напруження, ту саму непевність та тривогу... Пориваючи нашу уяву від звичайних до незвичайних асоціацій, він досягає один з наймогутніших способів поетичного малювання – контраст... Се діється саме в тих творах, де темою є мішані чуття, драматичні ситуації, сильні людські афекти та пристрасті» [7, с. 67].

Однак риторичний вигук («Боже! Милий Боже!») передає внутрішнє зворушення/потрясіння, котре дів-

чина прагне приховати від сторонніх очей. Коли ж стемніло і «молодій постіль пішли слати», вона безслідно зникає. На запитання «Де ж поділась? / Де?» поет-засланець дає лаконічну, але вичерпну відповідь: «Помандрувала / З невольником убогим / У Сибір» [6, т. II, с. 190].

Автор підкреслює високу духовність, саможертвенність героїні, вивіщує моральні устої простої людини. Для Т. Шевченка жертвенність – ознака великої душі, символ очищення людського життя від скверни і насилля. Образи обох героїв твору – цілком оновлені; кардинально трансформовані у свідомості митця й морально-етичні проблеми, розроблені з позицій гуманізму.

Отже, розглянувши одномотивні твори – споріднені з баладами твір «Із-за гаю сонце сходить» і соціально-побутову поему з баладними мотивами та інтонаціями «Якби тобі довелося», яким властивий симбіоз романтичних і домінуючих реалістичних елементів, – можемо стверджувати, що варіативність їхніх розв'язок свідчить про авторські пошуки і творчі знахідки, зокрема у сфері поглибленого психологізму, соціальної мотивації вчинків, новизні художніх рішень. У розглянутих вище творах оживає дух народного спротиву кривді й неправді, заперечується самодержавно-кріпосницький лад, ідеалізуються герої, духовна велич яких випрозорюється у вчинках. Боротьба проти насилля осмислювалася згідно з неписаним народним моральним кодексом та виваженою філософсько-авторською концепцією, тому не втратила своєї актуальності й у наш непростий, сповнений суспільними катаклізмами час.

Література

1. Дей О. Українська народна балада / О. І. Дей. – К.: Наукова думка, 1986. – 262 с.
2. Єременко О. Українська балада XIX століття (історія жанру) / Оксана Єременко. – Суми: Мрія – 1, 2004. – 216 с.
3. Короткий тлумачний словник української мови / Д. Г. Гринчишин. – К.: Радянська школа, 1988. – 412 с.
4. Нудьга Г. Українська балада (3 теорії та історії жанру) / Григорій Нудьга. – К.: Дніпро, 1970. – 257 с.
5. Українські поети-романтики: поетичні твори / [упоряд. і прим. М. А. Гончарука]. – К.: Наукова думка, 1987. – 592 с.
6. Шевченко Т. Повне збір. тв.: у 12 т. / [редкол. М. Г. Жулинський (голова) та ін.] / Тарас Шевченко. – К.: Наукова думка, 2001. – . –
Т. 1: Поезія 1837–1847 / Перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – 784 с.
Т. 2: Поезія 1847–1861. – 784 с.
7. Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Збір. тв.: у 50-ти т. / [редкол.: Є. П. Кирилюк] / Іван Франко. – К.: Наукова думка, 1981. – . –
Т. 31: Літературно-критичні праці (1897–1899). – С. 45–119.

В статье рассматривается проблема вариативности развязок балладных произведений Т. Шевченко, написанных по фольклорному мотиву – обещивания паном красавицы-крестьянки. Сакцентировано на поэтике, специфике создания образов, подчеркнута социально-развенчивающую тенденцию балладных произведений.

Ключевые слова: народная баллада, родственные с балладами произведения, произведения с балладными мотивами и интонациями, реализм, время и пространство.

The article attempts to clarify the problem of variability of denouements in the ballads by T. Shevchenko that are based on folklore motifs (seduction of a young beautiful peasant girl by a landowner). The emphasis is laid on peculiarities of poetics and image-creation of the ballads as well as critical representation of the social inequality faced by narrator's contemporaries in the works.

Key words: folk ballad, ballad-related literary works, literary works with ballad motifs and intonations, realism, chronotope.